

Anläggningen vid Spånhyvelbäcken i Vallen – hur såg den ut?

Ännu på 1940-talet fanns det vid Spånhyvelbäcken kvar en lämning efter den anläggning som gett bäcken dess namn. Den syntes inte från vare sig Gammvägen eller landsvägen. De som lade märke till den var kanske bara de barn, som någon gång här under vårfloden lekte med en kvarnkall¹. Det var ett stycke av en timrad vägg, vars synliga del var en knapp meter i längd och höjd, och som bildade ett slags stup i bäckfårans ena sida.

Var och en som såg dessa svartnade rester undrade nog hur det såg ut här förr i tiden. Vad var det för slags vattenmotor som drog hyveln? Såg hyveln ut ungefär som Oskar Pihls eldrivna spånhyvel gjorde 1945?

Generalstabskarta över Vallen år 1906

Nu, sex decennier senare, kan man på Internet hitta rimliga svar på dessa frågor. Flitiga pensionärer och hembygdsentusiaster har på sina hemsidor lagt ut text och bilder om vattendrivna spånhyvlar från landets alla hörn. En del av dessa anläggningar har restaurerats och förevisas i drift under turistsäsongen.

Vad som nedan sägs om spåntak och vattendrivna spånhyvlar är inhämtat med hjälp av datorn och sökprogrammet Google.

¹ Leksaken kvarnkall består som bekant av ett skovelhjul av två brädlappar i kors, upphängt roterbart i ändan på en vattenränna. Benämningen har den fått efter det skovelhjul som drev de gamla skvaltkvarnarna

Det var kring mitten av 1800-talet som nävertaken började ersättas med spåntak. Vattendrivna spånhyvlar har varit i bruk ungefär från 1860-talet till 1950-talet. Från slutet av 1800-talet har en del hyvlar drivits av tändkulemotorer och från 1930-talet har mest använts elmotorer.

I stora drag tycks det ha existerat två generationer av de vattendrivna spånhyvlarna, och generationsväxlingen verkar ha skett under de första årtiondena på 1900-talet. En skillnad är, att den senare generationen innehåller flera ståldetaljer i de delar, som är mest utsatta för slitage. Dessutom är de ofta placerade under tak eller i ett skjul.

Att döma av hur lämningarna efter hyveln i Vallen såg ut 1945, bör den ha tagits ur drift senast 1910-1920, och den måste därför ha varit av den tidigare generationen. En typisk sådan hyvel finns på ett fotografi från 1922, se Figur 1.

Figur 1.

Vattenhjul och anläggning för tillverkning av takspån.

Fotograf: John Lindner, länsjägmästare.

Bohuslän, Hjärtums socken, Utby. Tid: 1922-08-14.

Göteborgs Naturhistoriska Museum.

Som synes är själva hyveln i Figur 1 skadad och till hälften dold av stora stenar. Vattenhjulet har reparerats med flera påspikade förstärkningar. Släden med hyvelstålet är borta. Man ser att en vev utgår från vattenhjulets axel, och till veven är kopplad den vevstake, som överförde rörelsen till släden.

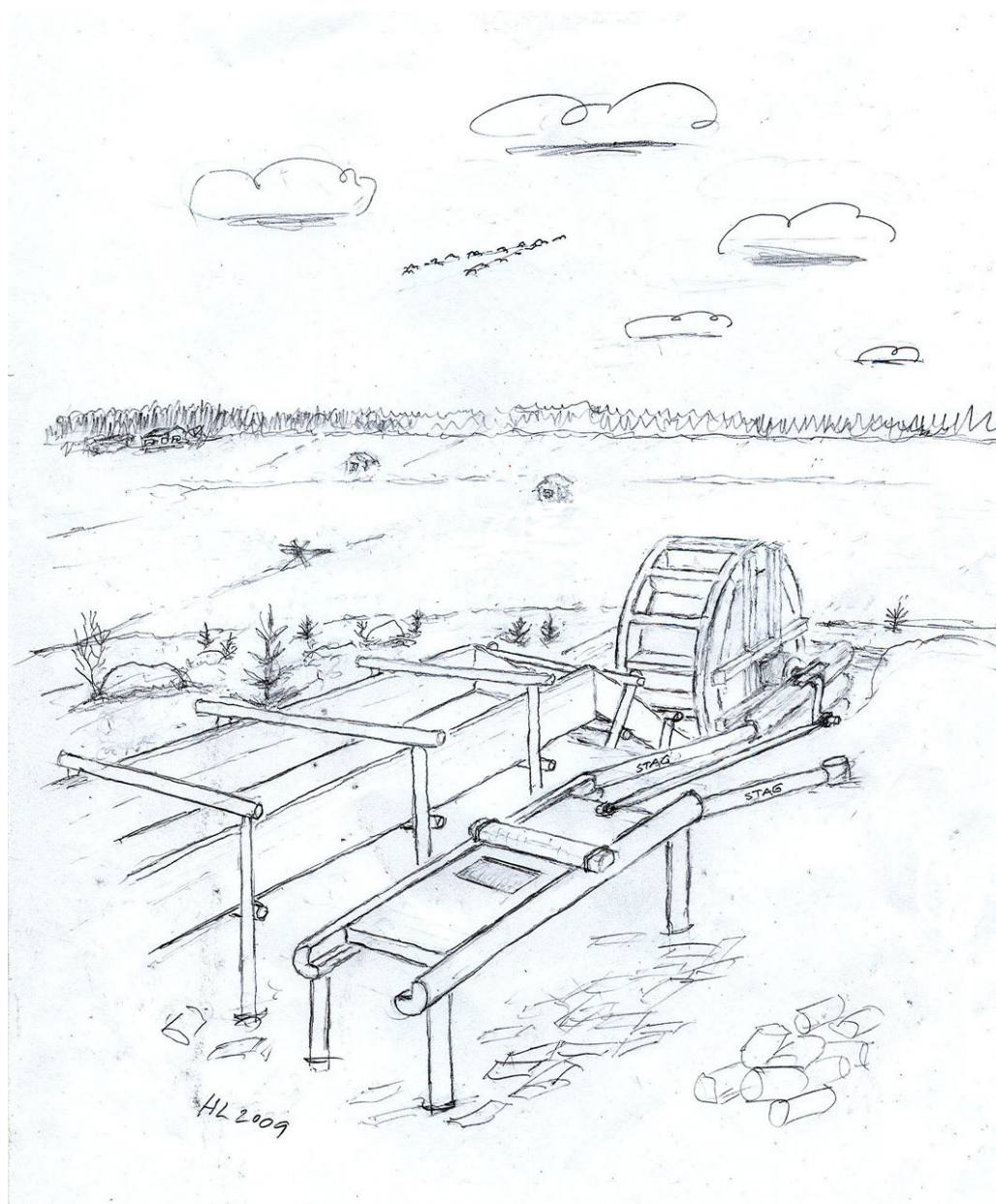
Det finns åtminstone följande skäl för att tro att spånhyvelanläggningen i Vallen i alla väsentliga avseenden liknade den i Figur 1:

- 1) Vattenhjulet var en naturlig och klassisk teknisk lösning. Vattenhjulet tillvaratog vattenkraften tillräckligt effektivt vid ett lågt varvtal, kanske 0,5-1,0 varv/sekund, vilket direkt passade spånhyveln, och det behövdes därför ingen kostsam utväxlingsmekanism mellan hjulaxeln och hyvelns släde. Dessutom var vattenhjulet så stort och tungt (ca 2 m i diameter, vägde blött kanske 100 kg), att det fungerade som effektivt svänghjul. Det

lagrade vattenkraften som rörelseenergi under de mer än 50 procent av tiden, då hyvelstålet inte skar spånet. Utan denna svänghjulsverkan hade mer än hälften av energin gått förlorad.

- 2) Vattenrännan var självklart viktig för att leda vattnet bästa vägen.
- 3) Själva hyveln är en naturlig enkel lösning, som återkommer även i senare spånhyvlar inklusive Oskar Pihls eldrivna på 1940-talet (även om den sistnämnda hade två motställda hyvelstål och skar spån i slädens båda rörelseriktningar).
- 4) Till höger om vattenhjulet i Figur 1 ses en timmervägg, som liknar den man kunde se i Spånhyvelbäcken i Vallen på 1940-talet.

Figur 2 visar ett försök att på papperet restaurera en anläggning liknande den i Figur 1 och placera den på den gamla hyvelns plats i Vallen.

Figur 2 Sannolik vy vid Spånhyvelbäcken i Vallen våren 1906 ?

De flesta anläggningarna av detta slag var försedda med en damm för att lagra vatten under de timmar och dagar då hyveln inte var i drift. Sannolikt dämde man upp vatten i området ovanför Gammvägen. Där fanns rimligen inte på spånhyvelns tid det stora krandike, som senare dränerade området.

Hans Larsson

PS. Eftersom det råkade bli plats över på denna sida följer här ett tillägg:

Nedan visas en bild av ett exemplar av den elmotordrivna spånhyveltyp, som användes på 1940-talet. Några metalldelar har skruvats loss, trästativet har sågats av på mitten och delarna har kastats huller om buller. (Alla metalldelar tycks vara kvar, så den skulle lätt kunna restaureras.)

Denna hyvel sysselsatte minst fem personer, två vuxna som skötte själva hyvlingen, två småpojkar som satt under hyveln och tog emot spånen och lade fram dem i buntar, samt en eller två personer som bar och staplade spån.

Av bilden ovan inser man att alla spånhyvelanläggningar utan tak, som byggdes på 1800-talet, sedan länge är helt utplånade (bilden tagen i Mjödvattnet 2005). /DS.